

Վ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԶՎԱՐԹՆՈՑ

ԵՐԵՎԱՆ 1947

902.6(47.925)

13038

2-14 Zupropagierung 4.

2-fürprüfung.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ՄԻՆԻՍԹՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԿԻՑ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾԵՐԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԵՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԻ ՊԸՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Վ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

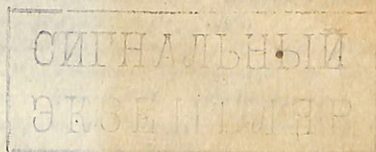
902.6(47.925)
Հ - 44

ՀԱՅԿԱԿԱՆ Ե 1947 թ.

A $\frac{II}{34611}$

1947

ԶՎԱՐԹՆՈՑ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԿԱ ՀԱՐՏԱՐԱՎՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1947

Խմբագիրներ՝ Ռ. Աղաբաբյան
Ս. Նեմյան

В. АРУТЮНЯН

ЗВАРТНОЦ

(На армянском языке)

Ереван, 1947 г.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Զվարթնոց տաճարը հին հայկական ճարտարապետության ամենահանրաժանոթ հուշարձաններից մեկն է: Նա հայտնի է մեր ուսուցիչների և Միության սահմաններից էլ դուրս:

Ամեն տարի այն տեսնելու են գալիս հազարավոր աշխատավորներ, բազմաթիվ էքսկուրսիստներ և տուրիստներ Սովետական Միության տարրեր քաղաքներից ու արտասահմանից:

Զվարթնոցը ինչպես Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանի, այնպես էլ մոտակա շրջանների բնակչության կուլտուրական հանգստի սիրված տեղն է, որը ամեն կերակրի հոծ բազմությամբ հավաքվում է նրա ավերակների մոտ:

Դեպի հուշարձանը տաժած օրըստօր է աճող հետաքրքրությունը ստիպեց Պատմական Հուշարձանների Պահպանության Կոմիտեին դեռևս 1938 թվին, էջմիածնի շրջանի հուշարձանների մասին մի ուղեցույց հրատարակել (3-րդ պրակ): Սակայն այդ ուղեցույցը վաղուց սպառված է և, բացի այդ, նրա մեջ Զվարթնոցի մասին եղած համառոտ տեղեկությունները հազիվ թե բավարարեն այժմյան ընթերցողին:

Այդ հանգամանքը պահանջում էր Զվարթնոցը այցելող լայն հասարակության համար հրատարակել մի հանրամատչելի գիրք՝ Զվարթնոցի կառուցման պատմությունը և հուշարձանի ճարտարապետությանը ծանոթացնելու նպատակով: Հուսով ենք, որ այս գիրքը կկարողանա կատարել այդ համեստ, սակայն միանգամայն կարևոր դերը:

Ընթերցողներից խնդրվում է զբքի մասին եղած դիտողությունները հայտնել Պատմական Հուշարձանների Պահպանության Կոմիտեին (Երևան, Սվերդլովի փ. № 2):

Պատմական Հուշարձանների Պահպանության Կոմիտե

ՃԱՆԱՊԱՐԶԸ

Երևանից մեքենան դուրս է գալիս մի խումբ էքսկուրսանտներով, որոնք ցանկանում են դիտել Սովետական Հայաստանի նշանավոր հուշարձաններից մեկը—Զվարթնոց տաճարի ավերակները։ Նա անցնում է Հրազդան (Զանգու) գետի խոր ու գեղատեսիլ ձորի վրա ձգված «Հաղթանակ» կոչվող նոր կամուրջով։ Այս հոյաշեն կամուրջը կառուցվել է Հայրենական Մեծ Պատերազմի օրերին և բացվել երթևեկության համար գերմանական զավթիչների դեմ տարած հաղթանակի օրը։

Այնուհետև ճանապարհը ոլորապտույտ անցնում է խաղողի և այլ այգիների միջով։ Շուրջը փարթամ կանաչ է ու Արարատյան դաշտի լայնարձակ տաքածուխյունը։

Երբ օրը պարզ է, ծառերի արանքից, երկնքի լազուր ֆոնի վրա, առանձնանում են հավերժական ձյան աղամանդներով փալիլուհի Մասիսի հոյակապ գագաթները։

Ահա վերջանում են այգիները, ճանապարհը մի փոքր իջնում է, գիմացը, հարթավայրի վրա, Ջաֆարբազ գյուղն է։ Ծանապարհի ձախ կողմում, Հրազդանի հանդիպակաց ափին, երևում է Ուրարտական Կարմիր-Բլուր ամրոցը, միջնադարյան Կավակերտ (ուրարտ. Թեյշեբային), որն այժմ սիստեմատիկորեն պեղվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի կողմից։ Պեղումները Հայաստանի պատմության մ. թ. ա. 7-րդ դարին վերաբերվող նոր էջեր են բացում։ Երևում են ամրոցի բուրգավոր պարիսպների մնացորդները և Ուրարտական փոխարքայի պալատի պատերի մնացորդները—հրդեհից մերկացած ու կարմրած։

Մեքենան անցնում է Ջաֆարբազ գյուղը։ Ծանապարհից ոչ հեռու երևում է մի աշտարակ, դա 12—13-րդ դ.դ. մուսուլմանական ճարտարապետության դամբարան-հուշարձանն է։

Հետևում մնաց Փարաքար գյուղը։ Նորից այգիներ, նորից փարթամ բուսականություն։

Սկսվում է ճանապարհի առավել գեղեցիկ մասը։ «Արարատ» տրեստի խաղողի այգիների մոտ ճանապարհն անցնում է ուղիղ

գծով: Նրա երկու կողմից բարձր բարեկեց բարդիներ են: Շուրջը փռված են խաղողի այգիների ընդարձակ տարածություններ, որոնք աճել են Սովետական իշխանության տարիներին, նախկին առապարների վրա: Այստեղ հասունանում են խաղողի ամենաբազմազան ու ամենալավ տեսակները—Արարատյան դաշտավայրի բերքառատ հողի պտուղը: Խաղողի այդ տեսակներից պատրաստված գինիներն ու կոնյակը մեծ հռչակ են վայելում նույնիսկ մեր Միության սահմաններից դուրս:

Այժմ այս ճանապարհի երկու կողմերում, բարդիների հովանու տակ, կառուցված են մենատներ: Այդ տներում ապրում են առաջին իմպերիալիստական պատերազմից հետո, գեուես երեկ ամբողջ աշխարհում դեգերող, հայրենադարձ մեր եղբայրները—Սովետական Հայաստանի նոր քաղաքացիները:

Ոլորտից հետո ճանապարհը սկսում է բարձրանալ և ապա նորից ուղղվել: Ճանապարհի ձախ կողմում կանգնած է ծառերով շրջապատված մի տաղավար, այս Զվարթնոց տանող ճանապարհի սկիզբն է: Տաղավարի մոտով ճանապարհը թեքվում է դեպի ձախ: Նորից ճանապարհի ուղիղ սլաքն է՝ երկու կողմից շարված ծառերով. մեքենան անցնում է բարեկեց բարդիների միջով: Ճանապարհի ուղիղ դիմացը կանգնած է գեղատեսիլ Մասիսը. մի պահ կարծես ճանապարհը տանում է դեպի նա: Բայց այդ միայն թվում է: Ահա երևում է ավերակները շրջապատող պատը: Ճանապարհը թեքվում է դեպի աջ և մեքենան կանգ է առնում ավերակների դարպասի դեմը գտնվող փոքրիկ հրապարակում: Էքսկուրսանտներն իջնում են:

ԱՎԵՐԱԿՆԵՐԸ

Դեռևս կես դար առաջ, ավերակները ծածկված էին հողի հաստ շերտով, որոնք բլուրներ կալմած բարձրանում էին շուրջը փռված հարթավայրի նկատմամբ: Տեղ-տեղ հողի միջից դուրս էին ցցված շինությունների անձև մնացորդները:

Ժողովուրդը ոչինչ չի հիշատակում այս ավերակների մասին, եթե չհաշվենք հայ պատմիչների վկայությունները: Սա հաղվագյուղա դեպք է, երբ մենք ոչ մի ժողովրդական առասպել չունենք ավերակների մասին: Դա կարելի է բացատրել նրանով, որ Զվարթնոցը որպես գործող եկեղեցի դադարել է գոյություն ունենալուց համարյա մեկ հազարամյակ սրանից առաջ:

Առաջին անգամ Զվարթնոցի ավերակների պեղումները ձեռնարկեց Պաշիկ վարդապետ Դադյանը 1900 թվականի մայիս ամսին, Ռուսաստանի կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի թույլտվութամբ: Չորս տարվա ընթացքում ավերակների ողջ տեղիտորիան մաքրվեց հողից ու շինարարական աղբից, որի շնորհիվ դիտության համար և բոլորին ի տես բացվեցին Զվարթնոց առճարի ու սրա հարավ-արևմտյան կողմը գտնվող Ներսես 3-րդ կաթողիկոսի պալատի մնացորդները (նկ. 1):

Այդ ժամանակից ի վեր Զվարթնոցը, որպես հին-հայկական ճարտարապետության մեծագույն հուշարձան, դարձավ Հայաստանի տեսարժան վայրերից մեկը:

ԶՎԱՐԹՆՈՑ ՏԱՃԱՐԸ

Կան ճարտարապետական ստեղծագործություններ, որոնք արտացոլում են իրենց դարաշրջանի առավել արտահայտիչ գրծերը, որոնց մեջ կարծես հանրագումարի են բերված դարաշրջանի հիմնական նվաճումները:

Այսպիսի ստեղծագործություններ քիչ են: Այսպիսիք սովորաբար խորը հետք են թողնում, դառնում են հետագա սերունդների ոգեշնչման աղբյուր, հետզհետե տարածելով իրենց հզոր ազդեցությունը:

Այդ տեսակետից ճարտարապետության ոչ մի հուշարձան այնպես չի բնորոշում հայ ժողովրդին, նրա կուլտուրան, նրա ստեղծագործական ավյունը, ինչպես Զվարթնոց տաճարը—հայկական ճարտարապետության այդ լավագույն երկերից մեկը:

Զվարթնոց տաճարում խտացված է հայ ժողովրդի, գեուես 5-րդ դարում սկսված, հզոր կուլտուրական վերելքը: Այդ վերելքը սերտորեն կապված է հայոց գրերի գյուտի հետ (404-406 թվականներին), որը վճռական դեր կատարեց ժողովրդի ստեղծագործական ուժերի հայտնաբերման և զարգացման գործում:

Աղգային ինքնուրույնության ու անկախության համար հայ ժողովրդի մղած հետագա պայքարը է՛լ ավելի նպաստեց հայկական աղգային ճարտարապետության վերջնական կազմավորմանը, որի ամենանշանավոր ժամանակաշրջանը հանդիսացավ 7-րդ դարի առաջին կեսը:

Զվարթնոց տաճարը այդ աննախընթաց վերելքի ավարտումն է, որը որպես մի մոնումենտ կանգնեցրել է դարաշրջանը ի

նշանավորումն Հայաստանում 5—7-րդ դ. դ. կուլտուրայի բնագավառում ձևոք բերված վիթխարի նվաճումները:

Դարերի ընթացքում տարածվել է նրա հզոր ազդեցությունը, վերականգնանալով նոր ձևերով ու արտահայտություն: Նրա բարեփոխումը վիճակում էր կարող են քննադատորեն օգտագործել նոր ճարտարապետություն համար՝ վերածնված հայ ժողովրդի ճարտարապետությունը կերտելիս:

Սուրբ Գրիգոր կամ Զվարթնոց տաճարը կառուցել է Կաթողիկոս Ներսես 3-րդը (641—661), որն իր նշանավոր շինարարական գործունեություն համար ստացել է «Շինող» մականունը:

Զվարթնոց տաճարի շինարարությունը ժամանակակից, 7-րդ դարի հայ պատմիչ Սեբեոսը հիացմունքով է խոսում այդ նշանավոր ստեղծագործության մասին: Ստորև բերում ենք Սեբեոսի վկայությունը Զվարթնոց տաճարի կառուցման մասին:

«Յայնմ ժամանակի արկ ի միտս իւր կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս շինել իւր բնակութիւն մերձ առ սուրբ եկեղեցեացն՝ որ ի Վաղարշապատ քաղաքին, ի վերայ ճանապարհին, յորում ասեն, ընդ առաջ եղիւ թագաւորն Տրդատ սրբոյն Գրիգորի: Շինեաց անդ եւ եկեղեցի մի յանուն երկնաւոր Զուարթնոցն, որոց երեւեալ ի տիպեան սրբոյն Գրիգորի բազմութիւն երկնաւոր զաւրացն: Եւ շինեաց զեկեղեցին բարձր շինուածովք եւ չքնաղ զարմանալեալք, արժանի աստուածային պատուոյն որում նսւիրեացն: Ած. Զուր եւ երբ զգետոյն եւ արկ ի գործ զամենայն վայրսն առապար, տնկնեաց այգիս եւ ծառատունկս, եւ շուրջանակի պատուարեաց զբնակութեամբն զեղեցկադէր յաւրթնուածով բարձր պարսպաւ ի փոսս աստծոյ»: (Սեբեոս կաթողիկոս, Պատմութիւն ի Հերակլն, Թիֆլիս, 1912 թ. էջ 192—193):

«Այն ժամանակ հայոց կաթողիկոս Ներսեսին միտք հղացաւ հաստատել իր բնակատեղին սուրբ եկեղեցիների մոտ, որոնք գտնվում են Վաղարշապատ քաղաքում, ճանապարհի վրա, որտեղ, ասում են, գլխավորեց Տրդատը սուրբ Գրիգորին: Կառուցեց նաև այնտեղ մի եկեղեցի երկնավոր Զվարթնոց անվամբ, որոնք երևացել էին սուրբ Գրիգորին տեսիլքի ժամանակ երկնավոր գինձերների (հրեշտակների) բազմության կերպարանքով: Եվ կառուցեց եկեղեցին բարձր կառուցվածքով և հրաշակերտ գեղեցկությամբ, արժանի աստվածային պատվին, որին նվիրված

է: Զուր բերեց գետից և պիտանի դարձրեց բոլոր առաջարկ-վայրերը, տնկեց այգի և ծառատունկեր և շրջափակը դարձա-րեց գեղեցիկաշեն բնակարաններով, պատելով բարձր պարսպով ի փառս աստծոն:

Հաջորդ գարնրի պատմիչները — Կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Ասողիկը (Ստեփանոս Տարոնացին) և ու-րիշները նույնպես հիացմունքով են խոսում Զվարթնոց տաճարի և նրա ճարտարապետութան մասին:

Քաղաքական այն ձգտումները, որոնք թիւադրեցին Ներսես 3-րդին կառուցելու Զվարթնոց տաճարը և նրան կից պա-լատը մեկուսացած հայ եկեղեցու օրրան իջմիածնից, սերտորեն կապված են նրա քաղկեդոնական ձգտումների հետ: Այդ հոսան-քը, որը գլխավորում էր ինքը, հետապնդում էր եկեղեցու միջո-ցով Հայաստանի և Բյուզանդական կայսրութան մերձեցմանը, ձգտելով այդ երկու երկրներին դաշնակից դարձնել. ընդդեմ թուրքոյի Սասանյան Պարսկաստանի և Մերձավոր Արևելքում ուժեղացող նոր, անկոթ թշնամու — Սքարական խալիֆաթի:

Պատմական ավայրները վկայում են քաղկեդոնականու-թյուն պատվաստելու Ներսես 3-րդի անհաջող փորձերի մասին, և Հայաստանի իշխան ու սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունու (641—658) կողմից գլխավորած հայ հոգևորականութան և նախարարների ուժեղ օպոզիցիայի մասին ընդդեմ այդ հոսան-քի:

Բյուզանդական կայսր Կոնստանդին 2-րդը (642—668), որը 652 թվին գալիս է Հայաստան հատուկ քաղաքական նպատա-կով, հայերի վրին կայսերական եկեղեցին — քաղկեդոնակա-նությունը փաթաթելու, անհետևանք փորձերից հետո վերա-դառնում է Կոնստանդնուպոլիս: Նրանից հետո, վախճնալով հա-կառակ տրամադրված հոգևորականութան ու նախարարների հետապնդումներից, Ներսես 3-րդը ստիպված է լինում առժամա-նակ թողնել կաթողիկոսական գահը և հեռանալ զեպի իր ծնըն-դավայր Իշխան դյուղը (Մամիկոնյան իշխանների աթոռանիս-տը Ճայք նահանգում), հանձնարարելով շինարարութան ավար-տումը հայոց ապագա կաթողիկոս Անաստասին:

Մի այլ պատմիչի — Մովսես Կաղանկատվացու վկայու-թյան հիման վրա կարելի է հզրակացնել, որ Կոնստանդին 2-րդ կայսեր Հայաստան գալու ժամանակ, այսինքն 652 թվին, Զվարթնոց տաճարի կառուցումը ավարտված է եղել:

Ինչպես պատմիչն է վկայում, Կոնստանդին 2-րդ կայսրը, որը ներկա էր տաճարի օծման արարողությանը, այնքան է հիացած եղել նրա դեղեցկությամբ, որ հրամայել է տաճարը կառուցող վարպետին հետեւել իրեն դեպի Կոնստանդնուպոլիս, որպեսզի իր մայրաքաղաքն էլ զարդարի նույնպիսի տաճարով:

Սակայն նրա ցանկությունը չի կատարվում, որովհետեւ կառուցողը (որի անունը պատմիչը չի հիշատակում) ճանապարհին վախճանվում է:

Այս վկայությունն ընդհանրապես արժանի է ուշադրության: Պետք է ենթադրել, որ Կոնստանդին 2-րդ կայսեր գալու ժամանակ տաճարի կառուցումը հիմնականում ավարտված էր, ուստի Սեբեոսի տեղեկությունները այն մասին, թե Ներսես 3-րդը հանձնարարել է իր փոխանորդ Անաստասին շարունակել շինարարությունը, վերաբերվում է միայն Կաթողիկոսարանի շինարարությունը և թերեւ տաճարի շինարարութեան վերջնական ավարտմանը: Դժվար թե կատարվեր տաճարի օծման արարողությունը, առանց ավարտելու նրա կառուցումը:

Մյուս կողմից էլ Մովսես Կաղանկատվացու վկայությունը կարող է հիմք ծառայել առարկելու մի քանի դիտմաններին ոչ ճիշտ գրությունների դեմ, որոնք ելնելով Ներսես 3-րդի բյուզանդասերություն փաստից, Զվարթնոցի ճարտարապետություն մեջ տեսնում են Բյուզանդական ճարտարապետության ուժեղ ազդեցություն:

Ներսես 3-րդը, մինչև իր վեհ մտահղացման իրականացման ձեռնարկելը, 641 թվին, այդ դարաշրջանի Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինում, կառուցում է սուրբ Սարգսի եկեղեցին: Մի ուրիշ եկեղեցի էլ նա կառուցում է Խոր-Վերապում: Տարակույս չի կարող լինել, որ տեղափոխելով իր աթոռը Դվինից և սկսելով Զվարթնոցի կառուցումը, նա այդ գործին մասնակից է տեսնում իր ճարտարապետությամբ և հոյակապ կառուցվածքներով փառաբանված Դվին քաղաքի ճարտարապետներին ու վարպետներին: Անտարակուսելի է նաև, որ Զվարթնոցի կառուցման ժամանակ, շատ բան փոխ է առնված այն ժամանակ դեռ ծաղկում ապրող մայրաքաղաքի ճարտարապետությունից:

Այս բանը հաստատվում է Դվինի պեղումներից, որը կատարվել է 1937—1939 թ. թ. ՍՍՈՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի (այժմ Հայկական ՍՍՈ Գիտություն-

ների Ակադեմիա) Պատմութեան Ինստիտուտի կողմից և վերսկսվել 1946 թվից:

Պեղումները ցույց տվին, որ Դվինի ճարտարապետութունը իր ազդեցութունն է ունեցել Հայաստանի ճարտարապետութեան վրա, նույն թվում նաև Զվարթնոցի վրա:

Դվինում հայտնաբերվեցին նախքան Զվարթնոցը կառուցված շինություններ, որոնց ճարտարապետական դետալները շատ հարազատ են Զվարթնոցի դետալներին:

Այն փաստը, որ Անդրկովկասում Զվարթնոցի տիպի չորս (թերևս հինգ) տաճար է կառուցվել, այնինչ Բյուզանդական ճարտարապետութեան մեջ այս տիպին անմիջապես մոտ կանգնած ոչ մի կառուցվածք հայտնի չէ մեզ, կարող է իրավունք տալ պնդելու, որ Զվարթնոցի ճարտարապետական կերպարը տեղական, անդրկովկասյան է և ոչ ներմուծված: Ռավեննայի ս. Վիտալի, ս. Սոփիայի որոշ գրվագներ և մի շարք այլ կառուցվածքներին վերագրվող նմանությունը Զվարթնոցի տիպին այնքան հեռավոր է, որ զեվար է անմիջապես կապ սահմանել նրանց և վերջինիս միջև:

Տեղափոխելով իր աթոռը Դվինից, Ներսես 3-րդը ամենայն հավանականութեամբ, շատ եռանդ և կարողություն է դրժադրել, որպեսզի իր կողմից ստեղծված հայ եկեղեցու նոր կենտրոն Զվարթնոցը իր ճարտարապետութեամբ ոչ միայն գերադանցի մինչ այդ կառուցված տաճարների ճարտարապետութեանը, այլ և լինի մինչ այդ չտեսնված մի շենք, իր կոմպոզիցիայով ու համադրանքով մտահղացմամբ:

Ֆարելի է ամենայն իրավամբ ասել, որ նա իր տաղանդավոր ճարտարապետների ու հմուտ վարպետների օգնությամբ, փայլուն կերպով կատարեց այդ խնդիրը:

Արարատի հավերժական դագաթների ֆոնի վրա տաճարը կանգնած էր որպես Հայկական ճարտարապետութեան նույնպիսի հավերժական մահամահնալ մի երկ:

Զվարթնոց տաճարը լինելով հայ եկեղեցական ճարտարապետութեան նոր տիպ, Հայաստանում վաղօրոք ստեղծված կենտրոնագմբեթ տիպի եկեղեցիներից փոխ է առել նրանց հիմնական ներքին ձևը— հավասարակողմ խաչը: Օսկայն այդ խաչը, քրիստոնեական կրոնի սիմվոլը՝ այստեղ ներգծված է ոչ թե ուղղանկյան մեջ, ինչպես էջմիածնի, Ավանի, Հալիփսիմեի և այլ տաճարներում, այլ կլոր, գրսից բազմանիստ ձևի մեջ (նկ. 2):

Այդ խաչը կազմում է երեք կիսաշրջանաձև դասավորված սյունաշարքներից, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած է վեց սյուններից (նկ. 3): Թաչի արևելյան կողմը, ներքևի մասում, ամբողջական պատ է եղել, որը, ինչպես ցույց են տվել պեղումները, ծածկված է եղել խճապատիկերով (մոզաիկա) և որմնանկարներով: Հատակագծում կիսաշրջանաձև դասավորված սյունները պատկված էին դամբյուղահյուս խոյակներով (նկ. 4):

Թաչի կիսաշրջանաձև կողմերի միացման տեղերում կանգնած էին հորթ մույթներ (նկ. 5): Յուրաքանչյուր մույթի հետևի մասում գեպի արտաքին պատի կողմը, կանգնած է եղել մեկական սյուն, որոնք պատկված էին Հայկական ֆեդոլական պետությունից ղինանիշը արտահայտող թևատարած արծվաքանդակ խոյակներով (նկ. 6): Այդ չորս սյունները, շրջանի մի ներքոնկարված խաչի կիսաշրջանաձև թևերի միջին մասերի հետ միասին, կազմում էին տաճարի երկրորդ հարկի (յարուստի) պատերը պահող կլոր հիմքը:

Ներսում, արևելյան կողմից, գտնվում էր տաճարի սեղանը, որոշ բարձրություն ունեցող հարթակով, որի վրա, հարավային կողմից, կառուցված էր քարե ամբիոն: Դեպի այդ բարձրադիր հարթակը տանում էին երեք քարյա սանդուղքներ, մեկը կենտրոնում, իսկ երկուսը աջ և ձախ կողմերում: Պահպանվել է այս հարթակի միայն հարավային մասը՝ սանդուղքով և ամբիոնի մնացորդները:

Դեպի հարթակը տանող կենտրոնական սանդուղքի առաջ, տաճարի հատակում գտնվում է մկրտելու կլոր քարե ավազանը, որտեղ իջնում են մի քանի քարե աստիճաններ:

Ներսի կիսասյունները և նրանց միացնող կամարները իրենց վրա կրում էին տաճարի երրորդ հարկը կազմող քարե թուղթը: Այսպիսով Զվարթնոց տաճարը իրենից ներկայացնում էր եռահարկ կենտրոնազուգահեռ մի կառուցվածք, որը 7-րդ դարի Հայաստանի ճարտարապետությունից համար միանշանակաբար և յուրահատուկ մի ձև էր (նկ. 7): Բացառիկ հարուստ էր հարդարված տաճարի արտաքին բաղձանիստ պատը, ինչպես այդ վկայում են պահպանված ճարտարապետական բեկորները: Այստեղ ճարտարապետը ցույց է տվել իր տաղանդի ողջ ուժն ու ստեղծագործական կարողությունը: Արտաքին պատի յուրաքանչյուր կողմը մշակված է եղել կիսասյուններով (նկ. 8), որոնց վրա հենվում էր դեկորատիվ կամարը խորը պրոֆիլավորված կամարադե-

զով (նկ. 9): Այսպիսով ամեն մի կողին ընկնում էր մի զույգ կիսասյուն: Կամարաղեղների վերևի տաքածությունը մշակված էր խաղողի և նաև ու նրանց ճյուղերի մոտիֆներից կազմված բացառիկ հարուստ կերտած բարձրաքանդակներով (նկ. 10 և 11), որոնք լավ նկարված են և հանդիսանում են Հին Հայաստանի ռեստավրացիայի արվեստի նմուշներից՝ սերտորեն կապված ժողովրդի կյանքի և զբաղմունքի հետ: Այդ քանդակները պերճախոս կերպով վկայում են Զվարթնոցի շինարարների հնարամտության ու ճաշակի մասին:

Կամարաղեղների հանդիպման տեղում առաջացած եռանկյունների մեջ քանդակված են մարդկային ֆիգուրներ ձեռքներին շինարարական գործիքներ. նրանցից ոմանք կրոնական հաղուստ ունեն (նկ. 12, 13): Ամենայն հավանականությամբ սրանք Զվարթնոցը կառուցող ճարտարապետների և վարպետների պորտրետներն են: Այդ քարերից մեկի վրա փոքագրված է «Յոհան» անունը, որը ենթադրվում է, որ Զվարթնոցի ճարտարապետի անունն է:

Բարձրաքանդակ դոսուց վեր, առաջին հարկի յուրաքանչյուր նիստը մեկական կլոր լուսամուտ ունեն, որոնց միջոցով լուսավորվում էր վերին սրահը: Այդ լուսամուտները արտակարգ հարուստ ունիֆ կլոր շրջապակներ են ունեցել (նկ. 14, 15):

Երկրորդ և երրորդ հարկերի պատերը նույնպես մշակված են եղել ղեկորատիվ կամարներով: Որմնակամարների օրնամենտները ներկայացված են բազմաթիվ հետաքրքրական վարիանտներով, որոնց գլխավոր մոտիֆն են խաղողի ողկույթները և այլ բույսերը: Բիվը զարդարված է գործվածքաձև քանդակով (նկ. 16): Զարմացնում է կոմպոզիցիայի հարստությունը, բազմազանությունն ու հմտությունը, ինչպես նաև օրնամենտները քանդակի նրբությունը: Տաճարի բազմանիստ պատերին դրսի կողմից տեղավորված ղեկորատիվ կաճարաշարը որմնասյուների հետ միասին, մետրական բաժանման էին ենթարկում ողջ ծավալը, նպաստելով նրա խոյանքին: Պատը ներսի կողմից հարդարված էր մեկական որմնասյուներով (նկ. 17):

Այսպիսով տաճարն ունեն կռահարկ, ուղղաձիգ ստանցքի շուրջը խիստ կենտրոնացած միասնական մի ծավալ, որի ուրվագիծը նրան հոյակապ ու մոնումենտալ տեսք էր տալիս: Այս տպավորությունը ուժեղանում էր նաև նրանով, որ տաճարը դրված էր բարձրադիր մի բազմանկյուն պատվանդանի վրա, որն ավելի էր բարձրացնում և ընդգծում տաճարի ուրվագիծը:

Բոլոր կողմերից դեպի տաճարն էին տանում պատվանդանի լայն աստիճանները, որոնց մի մասը տեղ-տեղ պահպանվել է մինչև օրս:

Զի կարելի խոսել Զվարթնոցի մասին, առանց հիշատակելու ականափոր գիտնական, ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանի անունը, որի խորը ուսումնասիրությունների հետևանքով Զվարթնոց տաճարի ճարտարապետական պատկերը մատչելի դարձավ բոլորին:

1904 թվին Թորամանյանը ձեռնամուխ է լինում նոր պեղված Զվարթնոց տաճարի չափագրությանը:

Բացված ավերակներն ու բազմաթիվ բեկորները մանրամասն ուսումնասիրելուց ու չափագրելուց հետո, Թորամանյանը կատարում է տաճարի վերակազմությունը, նախապես ներդնելով մանրակրկիտ ու մեծ աշխատանք:

Մեծագույն ուշադրությամբ էր դիտում Թորամանյանը յուրաքանչյուր բեկոր, ձգտելով գտնել նրանցից ամեն մեկի տեղը: Սկսելով վերակազմությունը տաճարի առանձին մասերից, նա հետզհետե հանգեց ամբողջական կերպին, թղթի վրա վերականգնելով Զվարթնոց տաճարի նախկին տեսքը՝ եռահարկ, կենտրոնազմբեթ կոմպոզիցիայի ձևով (նկ. 7), Թորամանյանի կազմած Զվարթնոց տաճարի վերակազմության նախագիծը առաջացրեց մի քանի գիտնականների ու մասնագետների հաճողուն առարկությունները, սակայն համոզված լինելով իր գործի ճշտության մեջ, Թորամանյանին շուտով հաջողվում է համոզել նաև ուրիշներին:

Ն. Մառի ղեկավարությամբ կատարվող Անիի պեղումների ժամանակ, 1905—1906 թվերին, հայտնաբերվեցին այսպես կոչված Գազկաշեն եկեղեցու ավերակները: Այս եկեղեցին, որը պահպանվել էր Զվարթնոցից համեմատաբար լավ վիճակում, ըստ ժամանակակից պատմիչ Ասողիկի (Ստեփանոս Տարոնացի) վկայության, կառուցված է եղել 10-րդ դարում Գագիկ Առաջին Բագրատունի թագավորի կողմից (989—1020 թ. թ.), Զվարթնոցի ձևով ու համարյա նույն չափերով: Գազկաշենի պեղումների ժամանակ գտնվեց նաև Գագիկ Բագրատունի թագավորի արձանը՝ ձեռքերում բռնած իր կառուցած եռահարկ եկեղեցու մոդելը:

Այս բանը փայլուն կերպով ապացուցեց Թորամանյանի հիմնադրությունը Զվարթնոց տաճարի կոմպոզիցիոն ձևի մասին:

Զվարթնոց տաճարի կյանքը երկարատև չի եղել: Երբ Գագիկ Առաջին Բագրատունին կառուցում էր իր եկեղեցին Անիում, Զվարթնոցն արդեն ավերակ էր:

Զվարթնոցի կարճակեցությունը բացատրվում է մի քանի՝ կոնստրուկտիվ պակասություններով, որոնք պատճառ դարձան ոչ միայն Զվարթնոցի կործանման, այլ և այդ տիպի մի շարք ուրիշ տաճարների, ինչպիսիք էին Ներսես 3-րդի կողմից 7-րդ դարում իր հայրենի Իշխան գյուղում կառուցված տաճարը, 10-րդ դարում Անիում կառուցված Գագկաշենը (նկ. 18, 19) և Բանայի տաճարը, կառուցված վրաց թագավոր Ատրնեքսեհի (888—923) կողմից (նկ. 20 և 21):¹

Զվարթնոցի ճարտարապետությունը հսկայական ազդեցություն է ունեցել Հայաստանի հետագա ժամանակների ճարտարապետության վրա: 7-րդ դարի երկրորդ կեսում կառուցված հուշարձանները (Թալինի մեծ տաճարը, Արուճի տաճարը և Եղվարդ գյուղի մոտ գտնվող բազմաբաժիղ եկեղեցին), կառուցված իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի (661—684) կողմից և մի շարք այլ կառուցվածքներ, չնայած որ ղեկավարեն տարաբերվում են Զվարթնոցից իրենց տիպով, այնուամենայնիվ Զվարթնոցի ճարտարապետական ձևերի ուժեղ ազդեցությունն են կրում:

Հետագա ժամանակներում էլ հայ ճարտարապետության ծաղկման նոր շրջաններում, Բագրատունիների օրոք և հետո, ամենուրեք նկատվում է այն խորը հետքը, որը թողել է Զվարթնոցի ճարտարապետությունը: Այս բանը դրսևավորվում է կամ Զվարթնոցի՝ ձևերի անմիջական վերարտադրությամբ (Գագկաշեն), կամ Զվարթնոցի տպավորությամբ կերտած նոր ձևերով (Անիի ս. Փրկիչի և Հովվի եկեղեցիները, Խժկոնքի եկեղեցիները և այլն): Չնայած նրան, որ Զվարթնոցն այժմ ավերակ է, սակայն այս վիճակում էլ նա չի դադարում ազդել իր ուժով, բարձր կուլ-

¹ Վերջին ապրենների ընթացքում Աղբբեջ. ՍՍՌ Լիկիթ ընտկավայրի մոտ, Բախտալո կոչված տեղում, պեղումների հետևանքով բացվել է մի եկեղեցական շինքի մնացորդ, որն իր հատակագծային ձևով որոշ նմանություն ունի Զվարթնոցին: Այս հուշարձանի հնագիտական հետազոտությունները դեռևս ավարտված չեն: Կառուցման ժամանակն անհայտ է: Այս Բախտալոն Մոզես Կաղանկատվացու մոտ հիշված Բախաղաան է, որտեղ 7-րդ դարում նստում էր Աղվանից եկեղեցու ութը եպիսկոպոսներից մեկը:

տուրա՛յով և ճարտարապետական ձեերի արտակարգ հարստութեամբ ու պլաստիկութեամբ:

ԿԱՔՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻ ՄՆԱՑՈՐԴՆԵՐԸ

Ներսիս 3-րդի պատրիարքարանը գտնվում է Զվարթնոց տաճարի անմիջապես մոտը, նրա հարավ-արևմտյան կողմում: Դա հին Հայաստանի աշխարհիկ ճարտարապետութեան կարևորագույն հուշարձաններից մեկն է, որը ցավոք սրտի պահպանվել է ուսումնասիրութեան համար ոչ այնքան մատչելի վիճակում: Չնայած որ պալատի հատակագիծը հնարավոր է լրիվ կարգալ, բայց նրա նախկին ճարտարապետական կերպի վերաբրտադրութունը որոշ չափով դժվարութուն է հարուցում, որովհետև այդ շինքին պատկանող զետալները (եթե չհաշվենք սյուների մի քանի խարխիսները և այլ բեկորներ) համարյա չեն պահպանվել (նկ. 1, 22):

Կաթողիկոսի պալատն ունեցել է երկու թև (արևելքից դեպի հյուսիս) դասավորված ուղիղ անկյամբ, որոնց միջև անցնում էր միջանցք: Պաշտոնական մասը—ընդունելութունների դահլիճները—գտնվում էին հյուսիսային թևում: Այստեղ եղել են երկու դահլիճ, մեկը դասավորված արևմուտքից դեպի արևելք, մյուսը՝ հյուսիսից դեպի հարավ:

Երկու դահլիճները միմյանց կից էին և հաղորդակցվում էին դռնով: Արևմուտքից դեպի արևելք ուղղված դահլիճն իր ճարտարապետութեամբ տարբերվում էր երկրորդից (երկրորդ դահլիճը պայմանաբար անվանենք սյունադարդ): Առաջին դահլիճի կրկու ընդերկայնական պատերն ունեն երեք ելուստներ՝ անտային պատերի ձևով: Այդ ելուստները, որոնց հիմնական նպատակն է եղել կրճատել թոփշը՝ ծածկը հեշտացնելու համար, շատ էֆեկտիվ կերպով մասնատում էին դահլիճի ընդերկայնական պատերը՝ գոյացնելով առանձին խորշեր, որոնց հատակը փոքր ինչ բարձր էր դահլիճի հատակից: Ամենայն հավանականութեամբ պատերի այդ ելուստները միմյանց հետ միացվում էին թաղային ծածկով, իսկ դահլիճի մեջտեղի երկայնական մասը ծածկված էր ընդհանուր գլանային թաղով: Փոքր բարձրութեամբ պահպանված դահլիճի պատերը հնարավորութուն են տալիս գաղափար կազմելու դահլիճի ներքին տեսքի երբեմնի հանդիսավորութեան ու գեղեցկութեան մասին:

Առաջին դահլիճին կից, անմիջապես նրա հյուսիսային

կողմից, գտնվում են երկու մեծ սենյակներ, միջանցքով միմյանց միջև: Այնուհետև այդ սենյակներին կից են եղել մի շարք ցածրադիր սենյակներ՝ հավանաբար տնտեսական նշանակությամբ: Առաջին դահլիճի հարավ-արևմտյան անկյան կողմը կային երեք փոքր սենյակներ, նույնպես օժանդակ կարիքների համար: Եթե առաջին դահլիճը եղել է սեղանատուն, ապա շատ հավանական է, որ հիշված սենյակներից մեկը ծառայել է կերակուր պատրաստելու, մյուսը՝ ամաններ լվանալու համար:

Սենյակներից մեկի արտաքին պատի մեջ պահպանվել են դեպի դուրսը թեքություն ունեցող երկու անցք, որոնց միջով դուրս էին թափվում կեղտոտ ջրերը, հավանական է նաև, որ այս սենյակը եղել է տուալետի սենյակ և պատի միջի անցքերը ծառայելիս են եղել լվացարանների ջուրը դուրս թափելու համար:

Սյունադարձ դահլիճի ընդերկայնական ուղղությամբ (հյուսիսից դեպի հարավ) երկու շարքով դասավորված են եղել չորսսեղան սյուներ, որոնց խարխուլներն են միայն պահպանվել: Սյունադարձ դահլիճի արևմտյան պատի մի մասը և ողջ հարավային պատը չեն պահպանվել: Արևելյան պատը, ամենայն հավանականությամբ միմյանց հետ կամարաշարքով կապված մույթների շարք է եղել: Հետագայում մույթների արանքները շարվել է: Ինչ վերաբերում է դահլիճի ծածկին, դժվար է նրա մասին որոշակի բան ասել: Թերևս այդ ծածկը եղել է փայտյա, որը հենվում էր սյուների վրա: Այս դեպքում, քարե խարխուլների վրա կարող էին դրված լինել փայտե սյուներ:

Ինչպես ենթադրում են, կաթողիկոսաբանի արևելյան թեվում դասավորված են եղել տաճարը սպասարկող հոգևորականների խցերը և տնտեսական սենյակներ:

Արևելյան թևի ամբողջ երկարությամբ—հյուսիսային կողմից եղել են լոջիաներ կամ արաշարով. կամարաշարը դուրս էր գալիս դեպի տաճարի մոտը գտնվող հրապարակը՝ նրա հարավային կողմից: Պահպանվել են կամարաշարի սյուների մասսիվ խարխուլները և հատակաքվում խաչի ձև ունեցող մույթների ֆուցորդները:

Թևի արևելյան մասում կան մի շարք սենյակներ, որոնց պատերի մեջ կան անցքեր, սարքված կավե խողովակներով: Ենթադրվում է, որ այստեղ տեղավորված է եղել կաթողիկոսաբանի բաղնիքը:

Սրանց անմիջապես մոտ, հարավային կողմից, կա միանգամայն բազիլիկ՝ արևելյան կողմում ըստ ճարտար սեղանի արտիպի: Ինչպես Թորամանյանը, այնպես էլ մի քանի ուրիշ հետազոտողներ այն կարծիքն են հայտնել, որ այդ բազիլիկ եկեղեցին գոյություն է ունեցել Ջվարթնոցի կառուցումից շատ առաջ:

Չնայած պահպանված պատերի զգալի բարձրությանը, համարյա բոլոր սենյակներն էլ դուրկ են լուսամուտներից: Այս հանգամանքը իրավունք է տալիս ենթադրելու, որ սենյակների մեծ մասը լուսավորվում էր երթիկով:

Կաթողիկոսարանից մի փոքր հեռու, նրա հարավ-արևելյան կողմում, պահպանվել են գինու մատանների և հնձանների մնացորդները:

Ներսես 3-րդ կաթողիկոսի պալատի մնացորդները խոսում են այդ պալատական շինություններից մեկի մասին, որն իր ճարտարապետական մտահղացմամբ, ճարտարապետական-գեղարվեստական որակով, անշուշտ համապատասխանում էր Ջվարթնոց տաճարի հոյակապ ձևերին և նրա հետ մեկտեղ ստեղծում էր ներդաշնակորեն լուծված ճարտարապետական մի ամբողջ:

ՓԱՆԳԱՐԱՆԸ

1937 թվից Ջվարթնոցին կից գործում է հատուկ Թանգարան, որն ըստ անվանում է հուշարձանը այցելողներին:

Թանգարանում գլխավորապես ցուցադրված են պեղումների հետևանքով ստացված իրերը: Բացի այդ, ցուցադրված են Ջվարթնոցի և նրա տիպի այլ հուշարձանների դժագրեր ու լուսանկարներ: Ցուցադրված են նաև իրն և միջնադարյան Հայաստանի պատմիչներից քաղած Ջվարթնոցին վերաբերող տեղեկությունները:

Թանգարանում ցուցադրված իրերի մեջ կան այնպիսիները, որոնք իրենց ծագմամբ անմիջական կապ չունեն Ջվարթնոց հուշարձանի հետ: Դրանք գտնվել են հուշարձանի տերիտորիայում կատարած պեղումների ժամանակ և անշուշտ վերաբերվում են ավելի վաղ ժամանակների կուլտուրային: Օրինակ, այսպիսիներից են բազալտ քարի վրա քանդակված մի գազանի պատկեր և տուֆի երկու քար, որոնց վրա քանդակված օրնամենտները նման չեն Ջվարթնոցի օրնամենտներին:

Այս տեսակետից, ի միջիայլոց, ամենահետաքրքրական հու-

չարձանը պետք է համարել կոթողը՝ Ուրարտական արձանագրությամբ, որը գտնվել է պեղումների ժամանակ Ձվարթնոցի հարավ-արևմտյան մուտքի մոտ (այժմ գտնվում է Հոփսիմեի տաճարում (նկ. 23): Կոթողն ամբողջական բազալտ քարից է, որն ունի 2,70 մ բարձրություն, 0,63 մ լայնություն և 0,26 մ հաստություն: Նրա երեսի հղկած կողմում կա Ուրարտական քաղաքի Արգիշտիի որդի Ռուսա 2-րդի (685—675 մ. թ. ա.) 47 տողից բաղկացած ընդարձակ սեպագիր արձանագրությունը: Արձանագրությունում ասվում է Կուտուրլին երկրի նվաճման և Ռուսա 2-րդի կատարած խոշոր շինարարական աշխատանքների մասին «Կուտուրլինյան հարթավայրում» (հավանաբար խոսքը Հրազդանի հովտի մասին է):

Արձանագրությունում ասվում է նույնպես խաղողի այգիներ տնկելու, պտղատու ծառերի և ինչ որ ցանքսերի մասին: Ասվում է նույնպես Իլդաուրի գետից ջրանցք անցկացնելու և Խալդ, Թեյեբե և Արդու աստվածներին անասուններ զոհաբերելու մասին: Արձանագրությունը վերջանում է հուշարձանը քանդողներին ուղղված սովորական անեծքով:

Թանգարանում ցուցադրված մնացած բոլոր իրերը վերաբերվում են անմիջապես Ձվարթնոց հուշարձանին: Նրանց մեջ կան մի շարք ճարտարապետական բեկորներ խճապատիկերի (մողախիկի) և որմնանկարների ֆրազմենտներ, սմալտաներ (խճապատիկերի գույնզգույն խորանարդիկներ), երկաթե իրեր, գույնզգույն գլազուրով պատած կավե ամաններ, կարասներ, ծնկվածքի կտորներ, վրան պահպանված դանազան լիզուներով արձանագրություններ և այլն:

Ցուցադրված էքսպոնատներից հատկապես հետաքրքրական է 1,26×1,26 մետր չափերով քարե սալի վրա փորագրված արեւի ժամացույցը (նկ. 24): Հին Հայաստանում այդպիսի ժամացույցով օգտվում էին օրվա ժամանակը որոշելու համար: Արեւի ժայացույցի վրա կա սաղմոսից քաղած գրաբար մի մակագրություն, որը հրավիրում է հավատացյալներին աղոթելու ասածուն, աղոթքի ժամերին:

«Աղաթեսցեն առ տէր ամենայն ժամ ընդունելի», — ասում է մակագրությունը:

Ուշագրության արժանի է Ներսես 3-րդի հուշարձանը գրած արձանագրությամբ մի քարի սալ. արձանագրությունն ասում է, «հառուցել է Ներսեսը, հիշեցեք»: Արձանագրությունից վեր, մեջ-

տեղում, մի փոքր սալի վրա, քանդակված է հավասարակողմ խաչ: Ամենայն հավանականությամբ այդ արձանագրությունն ամբասցված է եղել տաճարի պատի մեջ:

Ներսես 3-րդ կաթողիկոսի անունը հիշատակված է նաև գամբուղահյուս խոյակների խոյողների (ВОЛЮТЫ) մեջտեղը գտնվող շրջանների մեջ, փակագրերով: Խոյակի մի կողմի փակագրին ընթերցվում է—«Ներսես», իսկ մյուս կողմին—«Կաթողիկոս»:

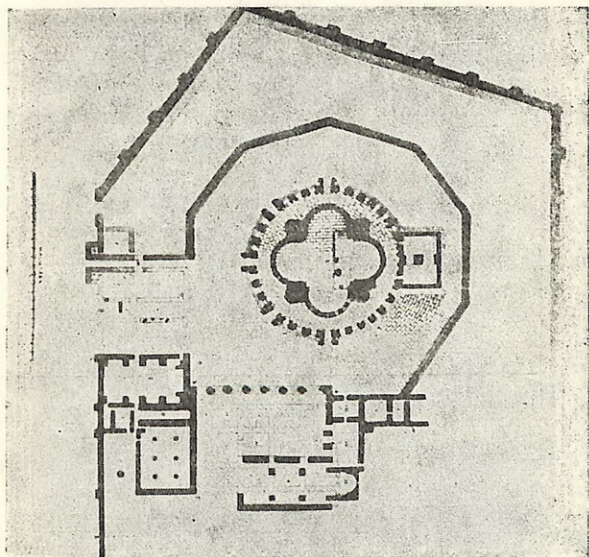
Վերև նշված սալի, այնպես էլ փակագիր հունարեն արձանագրությունները, հաստատում են Ներսեսի կողմից տաճարը կառուցելու, ինչպես և նրա հունասեր լինելու վերաբերյալ գոյություն ունեցող պատմական տեղեկությունները: Սա եզակի դեպք է, երբ քաղկեդոնական եկեղեցու կողմնակից և բյուզանդական օրինադրյալ ունեցող հայ կաթողիկոսը, հունարեն արձանագրություն է թողնում, հունարեն-հայերեն երկլեզվյան արձանագրությունը գտնված է Ավան դուռում գտնվող տաճարի ավերակներում:

Թանգարանում ցուցադրված ըուրը էքսպոնատները ղգալիորեն լրացնում են հուշարձանից ստացած ընդհանուր տպավորությունը, հնարավորություն են տալիս պատկերացնելու ճարտարապետության հարակից բնագավառի, Հայաստանի այն ժամանակաշրջանի արվեստների մասին, երբ կանգնեցվել է Զվարթնոց տաճարը:

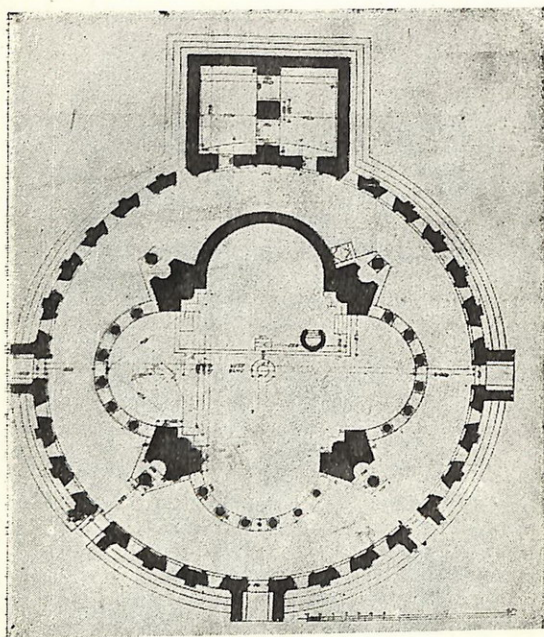

Զվարթնոցի ավերակները դիտելուց հետո էքսկուրսանտները Հայկական հին ճարտարապետություն վերաբերյալ իրենց տպավորությունները ավելի հարստացնելու և լրացնելու համար կարող են շարունակել ճանապարհը դեպի Էջմիածին, հին Հայաստանի կարևորագույն կենտրոններից մեկը—Վաղարշապատ քաղաքը, հիմնված Վաղարշ Թագավորի (117—140 թ. մ. թ.) ժամանակ:

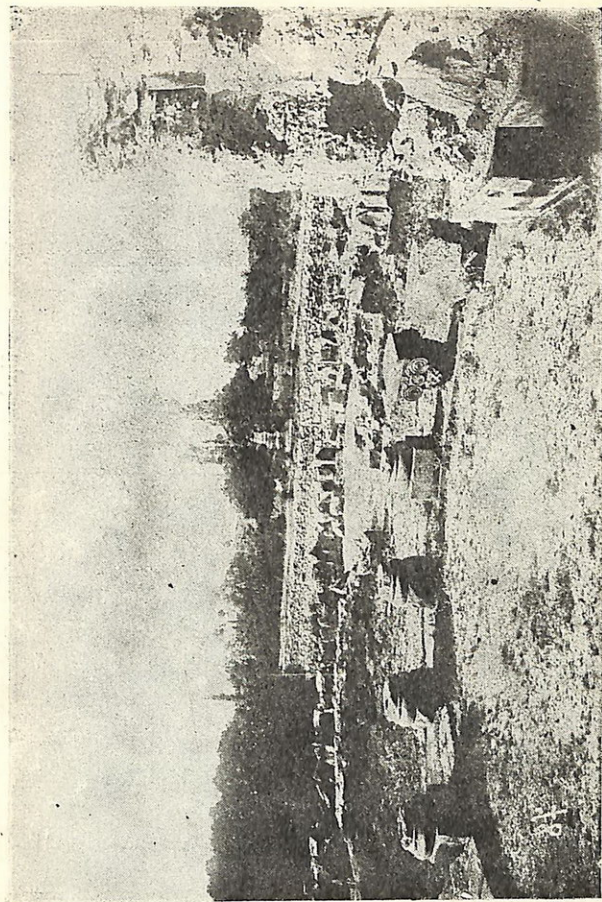
Այստեղ գտնվում են ևս մի քանի կարևոր ճարտարապետական հուշարձաններ, ինչպիսիք են Էջմիածնի մայր տաճարը (5-րդ դար), Հովհաննիս (613 թ.), Գրգանեի (630 թ.) և Շուշակաթի (1694 թ.) տաճարները:

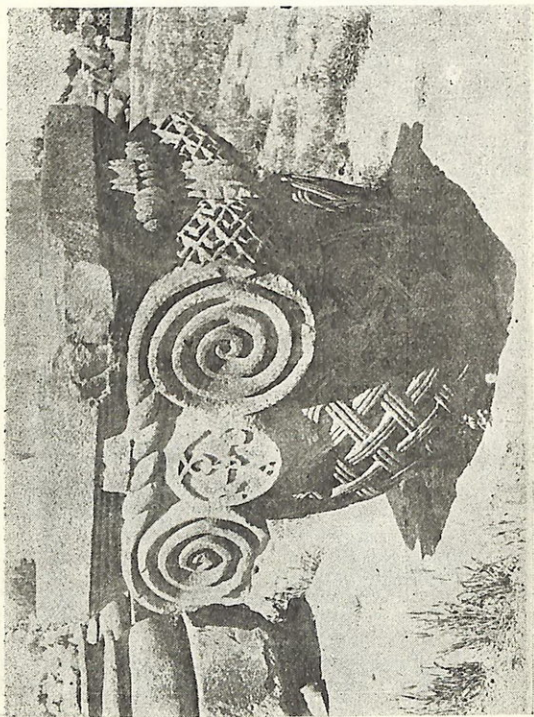
Նկ. 1. Զվարթնոցի բերդի քարտեզը

Նկ. 2. Զվարեց տանարի հատակագիծը

Նկ. 3. Զվարթնոց տաճարի հյուսիսային կիսաշրջանակն սյունա-
շարի խառիսխները

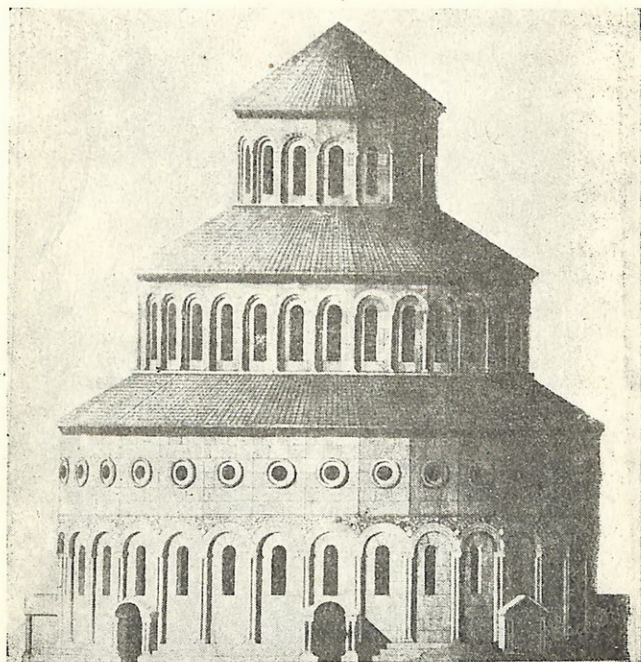
Եկ. 4. Զվարթնոց. գամբյուլաձև խոյակը

Նկ. 5. Չարնոց. մայրի մնացորդներ

Նկ. 6. Արժվաճանդակ խոյակը

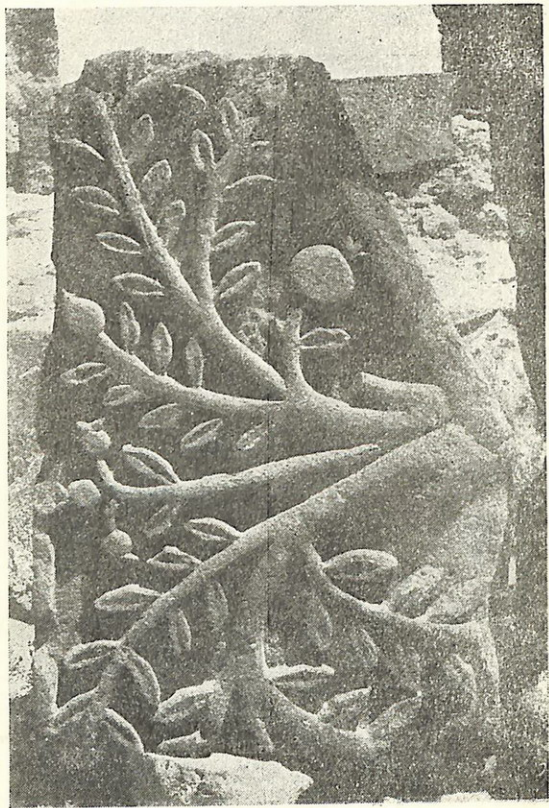
Նկ. 7. Զվարթնոցի ընդհանուր տեսքը (նարտ. Թ. Թորամանյանի
վերակազմությամբ)

Նկ. 8. Զվարթնոց. տանարի արտափին կիսասյուները

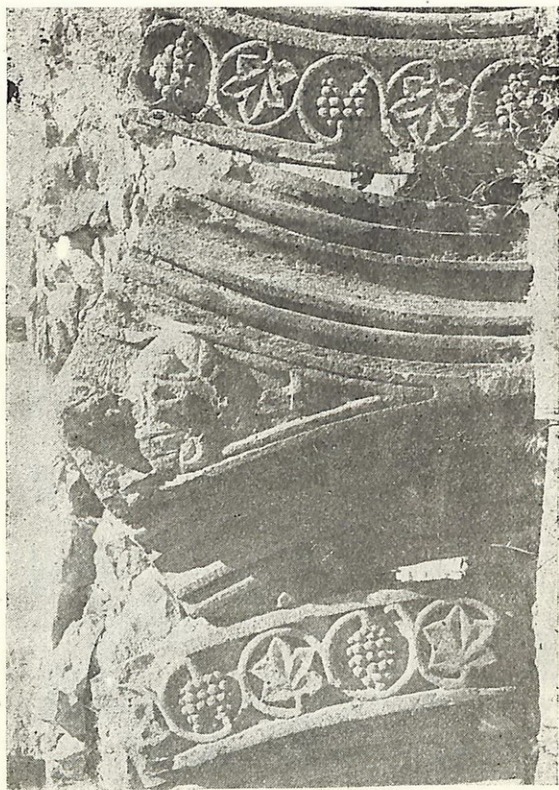
Նկ. 9. Զվարթնոց. կամարապետի բեկոր

Նկ. 10. Կամարապղնների միջև Լոսի Բանդակներից

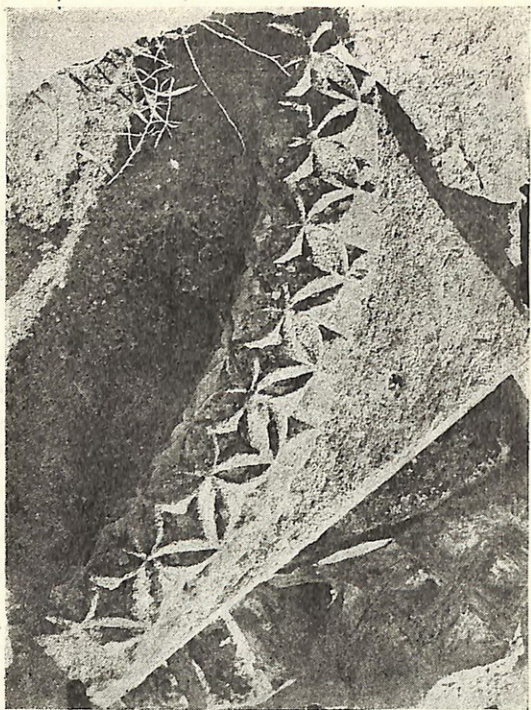
Նկ. 11. Կամարաղեղների միջև եղած ֆանդակներից

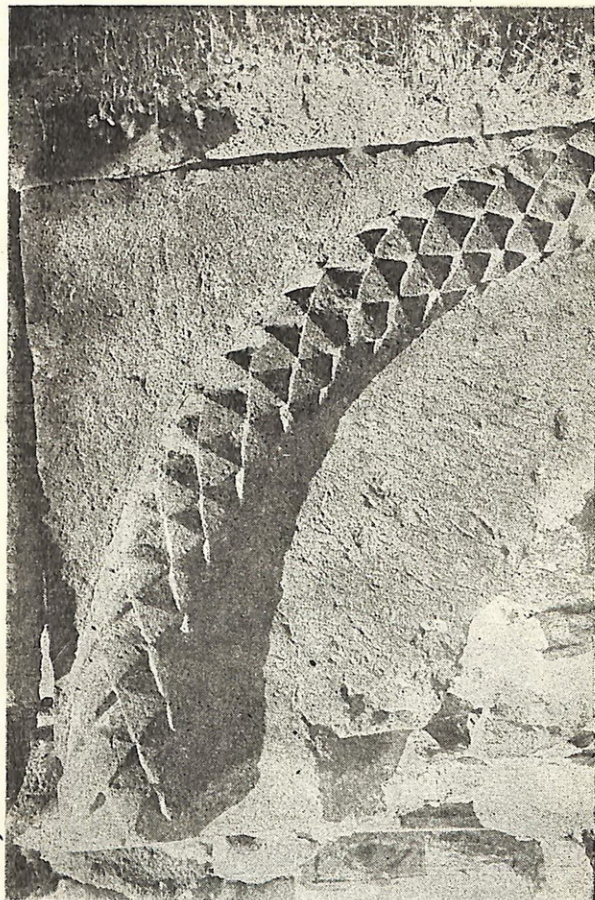
Նկ. 12. Զվարթնոց. կառուցողների բարձրամոդակներից

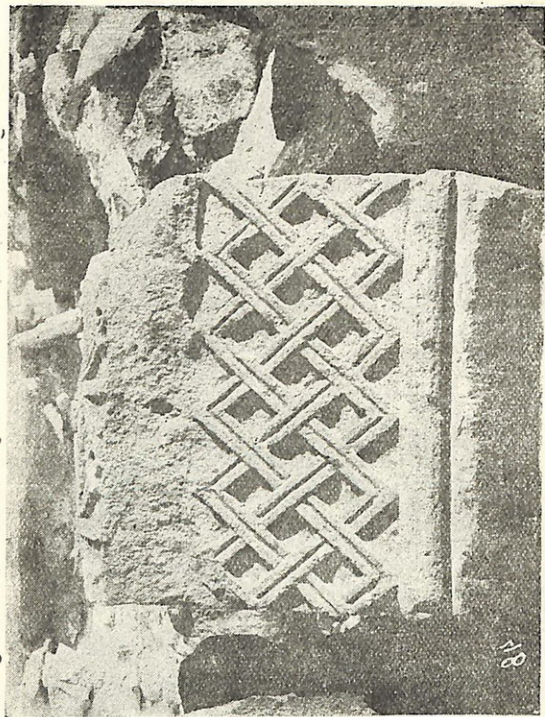
Նկ. 13. Զվարթնոց. կառուցողների բարձրաքանդակներից

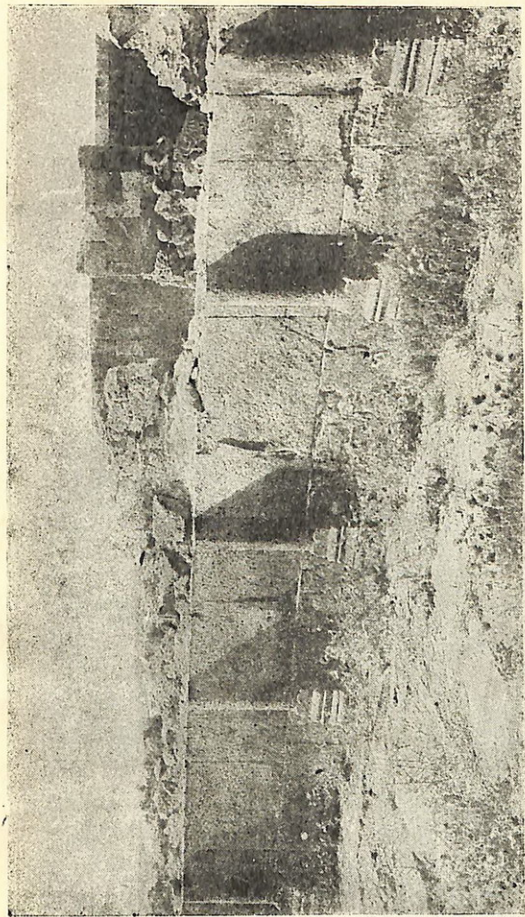
Նկ. 14. Զվարթնոց. կլոր լուսամուտների շրջանակի բեկոր

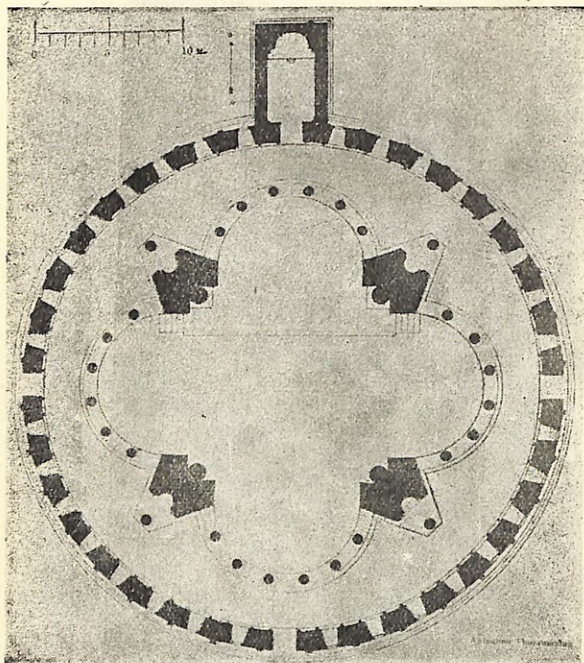
Նկ. 15. Զվարթնոց. կլոր լուսամուտների շրջանակի բեկոր

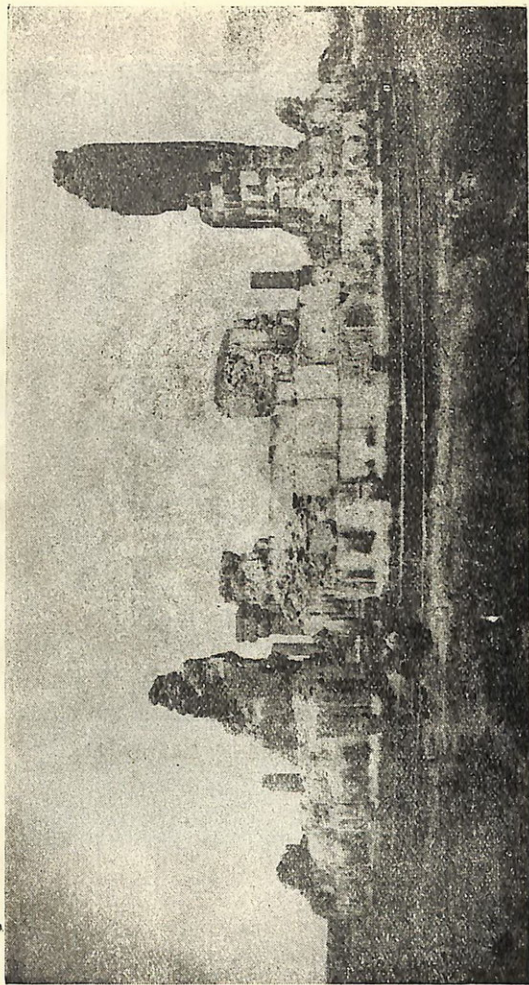
Նկ. 16. Զվարթնոց. հիվի բեկար

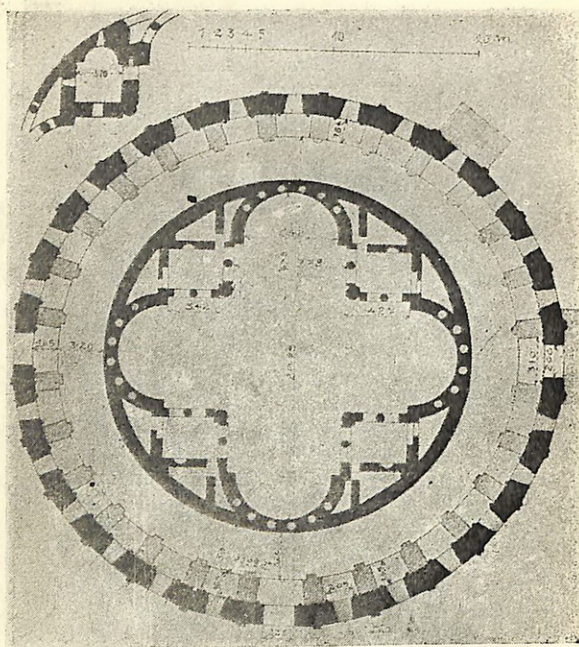
Նկ. 17. Զվարթնոց. ներքին կիսապլանները

Նկ. 18. Անի. Գագկաշենի հատակագիծը

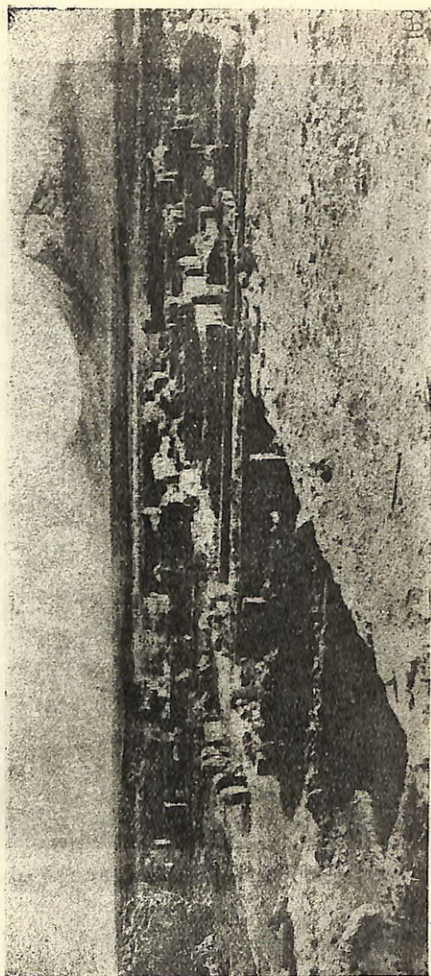
Նկ. 19. Անի. Գաղիաշենի ավերակները

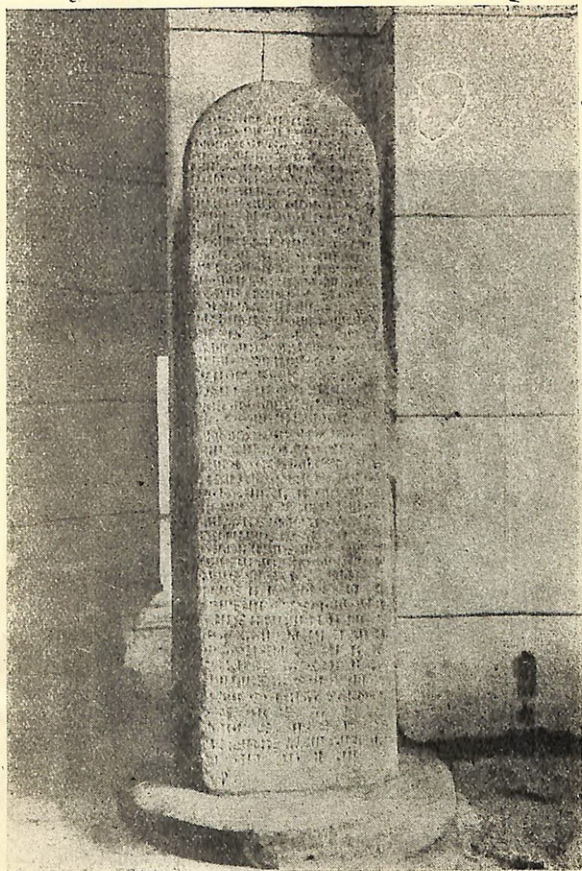
Նկ. 20. Բանայի տանարի հատակագիծը

Նկ. 21. Բանայի տանարի ներքին տեսքը

Նկ. 22. Զվարճոց, կարողի թաւաւանի ալեւակների ընդհանուր տեսքը

Նկ. 23. Զվարթնոց տաճարի պեղումների ժամանակ գտնված ու-
րարտական սեպագիր արձանագրությունը (այժմ գտնվում է Հոփի-
սիմեի տաճարում)

Նկ. 24. Զվարթնոցի արևի ժամացույցը

Տեխնիկական խմբագիր՝ Մ. ԿՍՓԼԱՆՑԱՆ
Մեքրագրիչ՝ Ա. ԱՐԶԱԲԱՆՅԱՆ

Հանձնված է արտադրության 5/VIII 1947 թ. ստորագրված է տպագր. 20/XI
1947 թ. ՎՖ 04106 պատ. № 618, հրատ. № 448, արժ. 1500, տպ. 11/2 մամուլ,
+ 24 նկար, մեկ մամուլում 38,400 տպ, նիշ.

Հայկական ՍՍՌ Գիտության ներքին Ազգային տպարան, Երևան, Աբովյան 104

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1000 S. EAST ASIAN BLDG.
CHICAGO, ILL. 60607
TEL. 733-7321

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220034611

[504]

9122 5 0.

